

IV. BALOG GYÖRGY CICERO-FORDÍTÁSA

1. A fordítás

Cicero leveleit szélteben tanították a 16–18. századi magyarországi iskolákban, amint erről bővebben szólunk kötetünk jegyzeteinek önálló fejezetében. Ugyanott mutatjuk be Johannes Sturm először 1539-ben megjelent válogatását, amelyet Balog György magyarra fordított (RMK I. 1458). Fordítása pontosan követi a Sturm-féle kiadásokat: az azokban szereplő leveleket ugyanolyan beosztásban, hiánytalanul lefordította, valamint Sturmnek a kiadás bevezetésül szolgáló, fivéréhez írott levelét is, amelyet a latin kiadások általában szintén tartalmaznak.

Sturm kiadásának különböző lenyomatai anyagukban megegyeznek egymással, de számos apró eltérés mutatkozik a bennük olvasható levelek szövegében. Igazán pontosan akkor lehetne értékelni Balog György fordítói teljesítményét, ha meghatározhatnánk azt a kiadást, amelyből a fordítás készült. Természetesen felvetődik a kérdés, hogy ez nem Sturm négy könyvének valamelyik magyarországi kiadása volt-e. 1711 előtt a következő hazai edíciókról tudunk:

1. Szeben 1594. RMK II. 2440 = RMNy 754. Ez ma csak töredékekből ismert.
2. Lőcse 1656. A Szabó Károly által még nem ismert kiadás egy példánya az Országos Széchényi Könyvtárban van RMK II. 852a jelzet alatt.
3. Lőcse 1664. A Szabó Károly által szintén nem ismert kiadásnak Pekár Károly a lőcsei lutheránus egyház könyvtárában talált példányát ismertette (EPHK 1904. 522–523). Leírása alapján valószínű, hogy az újabb lőcsei kiadás változatlan utánnyomása az előzőnek (amelyről Pekár egyébként nem tudott).
4. Nagyszombat 1680. A Szabó Károly által nem ismert kiadás egy példánya az OSzK-ban van RMK II. 1468a jelzet alatt. Sturmnek fivéréhez írott, bevezetésül szolgáló levelét e kiadásból elhagyták.
5. Lőcse 1684. RMK II. 1545. A Szabó Károly által jelzett egyetlen példánya (OSzK) a végén csonka.
6. Lőcse 1690. RMK II. 1663. Egyetlen példánya Szabó Károly jelzése szerint: segesvári ev. gymn.

7. Nagyszombat 1694. RMK II. 1782. Egyetlen példánya Szabó Károly szerint: pozsonyi ev. lyc.
8. Lőcse 1700. RMK II. 2002. Az MTAK példányát használtuk.
9. Csíksomlyó 1702. RMK II. 2101. A Szabó Károly által ismert egyetlen példánya az OSzK-ban.

Ezek közül eredetiben vagy másolatban a következőkhöz tudtunk hozzá-
férni: 1, 2, 4, 5, 8, 9. Az 1. sz. kiadás részletesebb vizsgálatát töredékessége
miatt elejtettük. Balog György fordítását így a maradék öt általunk ismert
latin szöveggel vetettük egybe. A 8. és a 9. sz. kiadás ugyan évekkel a
Balog-fordítás után látott napvilágot, de Balog szövegét ezekkel is össze-
hasonlítottuk, feltételezve egy esetleges olyan előzményt, amit Balog is
használhatott. A szöveg több pontján az derült ki, hogy a fordítás ezeknek
a későbbi kiadásoknak — pontosabban nyilván egy korábbi rokonuknak
— felel meg, és nem a megjelenése előtt kiadottaknak. Ugyanezen okból a
szöveget egyes kritikus helyeken még az 1711 utáni, igen kiterjedt kassai
latin kiadáscsoport első tagjával is egybevetettük (Kassa 1718). Ahol a tár-
gyi jegyzetekben indokoltnak bizonyult a különböző szövegváltozatok pár-
huzamos közlése, ott az idézett edíciókra a kapcsos zárójelbe tett fentebbi
sorszámukkal hivatkozunk.

Ezek között az átnézett latin kiadások között nincs olyan, amelyet a
Balog-szöveg forrásának tekinthetnénk. A fordítás alapja nyilván egy álta-
lunk ismeretlen hazai vagy külföldi kiadás volt.

Balog György a latin Sturm-kiadásokban szokásos minimális filológiai
apparátust nem vette át kiadásába, vagyis nem jelöli a Cicero-levelek le-
lőhelyét. Mivel ma már Sturm-edícióhoz sem könnyű hozzájutni, ráadásul
a latin kiadásokban közölt lelőhelyekben igen sok sajtóhiba öröklődik, a
modern kritikai kiadás alapján a levelek lelőhelyeit azonosítottuk. A kö-
vetkező kiadást használtuk: M. Tulli Ciceronis *Epistulae*. Vol. I. *Epistulae ad
familiares*. Recogn. Ludovicus [Louis] Claude Purser. 7. kiad. Oxford 1964.
Vol. II. *Epistulae ad Atticum*. Pars I. Libri I–VIII. Recogn. W[illiam] S[mith]
Watt. Oxford 1965. Pars II. Libri IX–XVI. Recogn. D[avid] R[oy] Shackleton
Bailey. Oxford 1961. Vol. III. *Epistulae ad Quintum fratrem, ad M. Brutum,
Fragmenta epistolarum*. Recogn. W[illiam] S[mith] Watt. 2. kiad. Oxford 1965.
(*Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis*.) E kiadás számozása egyéb-
ként a Teubner-kiadásétól (M. Tulli Ciceronis *Scripta quae manserunt omnia.
Epistolae ad familiares*. Lipcse 1925. *Epistolae ad Atticum*. *Epistolae ad M. Bru-
tum*. Lipcse 1905) csak a Brutushoz írott levelek esetében különbözik. Mivel
itt a Teubner-kiadás őrzi a hagyományos számozást, míg az oxfordi kiadás

új beosztást alkalmazott, e három levél esetében a Teubner-kiadás levél-számát adjuk meg, az oxfordi kiadásét pedig szögletes zárójelbe tettük. Balog György eszerint pontosan a következő Cicero-leveleket fordította le:

1. könyv:

1. *Ad fam.* 14,22.
2. *Ad fam.* 14,21.
3. *Ad fam.* 14,8.
4. *Ad fam.* 14,24.
5. *Ad fam.* 14,23.
6. *Ad fam.* 14,17.
7. *Ad fam.* 14,15.
8. *Ad fam.* 14,19.
9. *Ad fam.* 14,12.
10. *Ad fam.* 14,11.
11. *Ad fam.* 16,7.
12. *Ad fam.* 16,2.
13. *Ad fam.* 16,25.
14. *Ad fam.* 13,25.
15. *Ad fam.* 7,18,4.
16. *Ad fam.* 13,6a.
17. *Ad fam.* 13,3.
18. *Ad fam.* 12,27.
19. *Ad fam.* 6,15.
20. *Ad fam.* 11,4.
21. *Ad fam.* 13,20.
22. *Ad fam.* 10,29.
23. *Ad fam.* 7,4.
24. *Ad fam.* 10,14.
25. *Ad fam.* 9,23.
26. *Ad fam.* 4,15.
27. *Ad fam.* 9,12.
28. *Ad fam.* 2,14.
29. *Ad fam.* 7,22.
30. *Ad fam.* 11,15.
31. *Ad fam.* 6,9.
32. *Ad fam.* 12,20.
33. *Ad fam.* 12,21.
34. *Ad fam.* 12,9.

35. *Ad fam.* 13,30.

36. *Ad fam.* 16,5.

37. *Ad fam.* 16,6.

38. *Ad fam.* 16,10.

39. *Ad fam.* 2,4.

40. *Ad fam.* 13,14.

41. *Ad fam.* 5,18.

42. *Ad fam.* 6,11.

43. *Ad fam.* 7,14.

44. *Ad fam.* 12,8.

45. *Ad fam.* 10,27.

46. *Ad fam.* 10,2.

47. *Ad fam.* 9,19.

48. *Ad fam.* 12,16.

49. *Ad fam.* 7,31.

50. *Ad fam.* 13,32.

51. *Ad fam.* 13,33.

52. *Ad fam.* 13,34.

53. *Ad fam.* 13,35.

54. *Ad fam.* 10,13.

55. *Ad fam.* 12,6.

56. *Ad fam.* 12,17.

57. *Ad fam.* 13,54.

2. könyv:

1. *Ad Att.* 3,27.

2. *Ad Att.* 3,21.

3. *Ad Att.* 3,22,4.

4. *Ad Att.* 3,1.

5. *Ad Att.* 3,2.

6. *Ad Att.* 3,3.

7. *Ad Att.* 3,5.

8. *Ad Att.* 3,6.

9. *Ad Att.* 3,25.

10. *Ad Att.* 3,16.

11. *Ad Att.* 3,18.

12. <i>Ad Att.</i> 3,11.	42. <i>Ad Att.</i> 11,18.
13. <i>Ad Att.</i> 3,4.	43. <i>Ad Att.</i> 11,19.
14. <i>Ad Att.</i> 1,15.	44. <i>Ad Att.</i> 14,13A.
15. <i>Ad Att.</i> 2,10.	45. <i>Ad Att.</i> 16,16E.
16. <i>Ad Att.</i> 2,11.	46. <i>Ad Att.</i> 16,16F.
17. <i>Ad Att.</i> 3,13.	3. könyv:
18. <i>Ad Att.</i> 3,14.	1. <i>Ad fam.</i> 4,5.
19. <i>Ad Att.</i> 4,14.	2. <i>Ad fam.</i> 4,6.
20. <i>Ad Att.</i> 5,3.	3. <i>Ad fam.</i> 5,12.
21. <i>Ad Att.</i> 5,6.	4. <i>Ad Att.</i> 8,3.
22. <i>Ad Att.</i> 7,4.	5. <i>Ad Att.</i> 14,17A. = <i>Ad fam.</i> 9,14.
23. <i>Ad Att.</i> 7,6.	6. <i>Ad Brut.</i> 1,3. [Ep. 9–10.]
24. <i>Ad Att.</i> 7,10.	7. <i>Ad Brut.</i> 1,4. [Ep. 11–12.]
25. <i>Ad Att.</i> 7,19.	8. <i>Ad fam.</i> 16,9.
26. <i>Ad Att.</i> 7,20.	4. könyv:
27. <i>Ad Att.</i> 7,22.	1. <i>Ad fam.</i> 13,17.
28. <i>Ad Att.</i> 7,24.	2. <i>Ad fam.</i> 13,57.
29. <i>Ad Att.</i> 7,25.	3. <i>Ad fam.</i> 13,63.
30. <i>Ad Att.</i> 8,7.	4. <i>Ad fam.</i> 16,11.
31. <i>Ad Att.</i> 8,11C.	5. <i>Ad Att.</i> 8,11D.
32. <i>Ad Att.</i> 8,12B.	6. <i>Ad Att.</i> 8,12A.
33. <i>Ad Att.</i> 8,12D.	7. <i>Ad fam.</i> 7,3.
34. <i>Ad Att.</i> 8,13.	8. <i>Ad fam.</i> 4,7.
35. <i>Ad Att.</i> 9,6A.	9. <i>Ad fam.</i> 4,11.
36. <i>Ad Att.</i> 9,7C.	10. <i>Ad fam.</i> 4,12.
37. <i>Ad Att.</i> 9,11A.	11. <i>Ad fam.</i> 6,13.
38. <i>Ad Att.</i> 9,13A,1.	12. <i>Ad fam.</i> 6,14.
39. <i>Ad Att.</i> 9,13A,1–2.	13. <i>Ad fam.</i> 11,13–13a.
40. <i>Ad Att.</i> 10,2.	14. <i>Ad Brut.</i> 1,2. [Ep. 7–8.]
41. <i>Ad Att.</i> 10,8B.	15. <i>Ad fam.</i> 5,16.

Balog György fordítását korántsem a könnyű olvashatóság, a gördülékeny előadásmód jellemzi. A magyaros megfogalmazás helyett latinizmusokkal van tele, szó szerint adja vissza például az igeneves szerkezeteket vagy a *consecutio temporum*-ban használatos formák magyar megfelelőit, tekintet nélkül a magyar nyelvérzékre. Feltétlenül igaza van tehát Toldy Ferencnek, amikor így értékeli: „Cicero azon elegancia és finomság nélkül [adatik], mely leveleit jellemzi.” (*A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időkől a jelen korig rövid előadásban.* [1864–1865.] Kiad. Szalai Anna. Bp. 1987. 121.)

A fordítás e nyelvi sajátosságai azonban elkészítésének kitűzött céljával is magyarázhatók. A magyar Cicero-levelek stílusa alapján sejthető, hogy a mű elsősorban iskolai „puskának” készült. Legfőbb célja bizonyára az volt, hogy a latin textus megértését elősegítse, nemcsak tartalmilag, hanem — mindenekelőtt — grammatikailag. Ezért nem sorolhatjuk a műfordítás-irodalom gyöngyszemei közé — sokkal inkább az iskolai nyelvtanítást előmozdító segédkönyvek sorában van a helye. Ennek a célkitűzésnek viszont, úgy tűnik, igen kiválóan megfelel.

Érdekesen keveredik Balog György szövegében a purizmusra való törekvés és a korabeli magyar nyelv „deákos” mivoltának hatása. A fordító egyrészt szemmel láthatóan azon igyekezett, hogy a latin terminusokat vagy éppen földrajzi neveket magyarítsa. Így lett a consulból polgármester, a tribunus plebisből a város igazgatója, az imperatorból mezei főhadnagy; az Alpokon túli vidék (Transalpinum) a Havasokontúl, a silva Gallinaria tyúkos erdő. Ugyanakkor gyakran előfordul, hogy Balog azokat a szavakat meghagyja latinul, amelyek a magyarban is közkeletűek voltak a korban: ilyen például valakinek a sententiája. Az is megesik, hogy az egyik latin kifejezést egy olyan másik latinnal fordítja, amelyik a korabeli nyelvhasználatban — megfelelő magyar szó híján — ugyancsak közhasználatú volt. Így lesz a scribendi argumentum írásra való materia.

A mai olvasót mosolygásra készítő anakronizmusok is azt bizonyítják, hogy Balog György a korhűségnél fontosabbnak tartotta a pontos megértést. Arra gondolhatott, hogy tanítványai jobban el tudják képzelni, miről van szó, ha az eredeti textusban szereplő Britannia vagy Gallia helyett a „fordításban” Angliai Országot és Francia Országot találják. Így minden különösebb magyarázat nélkül válnak érthetővé a korabeli olvasó számára az ókori körülmények. Ugyanez az eljárás már Baranyai Decsi János fordításában is megfigyelhető. (Kurcz Ágnes: *Baranyai Decsi János Sallustius-fordítása. Kísérőtanulmány a mű hasonmás kiadásához: Bibliotheca Hungarica Antiqua* X. Bp. 1979. 19–20.)

Ugyancsak megmagyarosítják mindketten szövegük latin hónapneveit. Balog következetesen és pontosan adja vissza Cicero valamennyi dátummegjelölését a magyar hónapnevekkel. A dátumok ilyen feloldását rendszeresen taníthatták az iskolákban a Sturm-gyűjtemény alapján. Erre utal az 1718-as kassai latin kiadás egyik példánya (az Országos Széchényi Könyvtárban, jelzete 286.121), amelynek hátsó szennylapjára egyik 18. századi diák tulajdonosa, Tóth István feljegyezte a latin hónapnevek magyar megfelelőit, a dátumok átszámítását rögzítő memoritert, a szövegben szereplő dátumok mellé pedig számos helyen beírta magyar feloldásukat.

A lőcsei nyomtatványban Cicero leveleinek és Sturm bevezető levelének fordításán kívül kizárólag egyetlen kétlapos bevezető rész található, ahol Balog soproni tanítványait sorolja fel, akiknek munkáját ajánlja. Hibajavító jegyzék sincs a kiadványban, pedig igen sok sajtóhiba terheli a szöveget. Ennek az egyik oka az lehetett, hogy a szerző *e-ző, í-ző, ö-ző*, egyéni nyelvjárású szövege teljesen megzavarhatta a nyomdászokat. (Trócsányi Zoltán: *Írók egyéni nyelve a XVII–XVIII. században*. In: *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből*. Szerk. Pais Dezső. Bp. 1960. 36–39.)

Bartók István – Kecskeméti Gábor

2. A szövegközlés és a jegyzetek

A nyomtatványt teljes egészében közlöm kötetünk kiadási elveinek mindenben megfelelően. A tárgyi jegyzetekben a latin szöveget az idézett oxfordi modern kiadás szerint hozom. Az átnézett 17–18. századi magyarországi latin Sturm-kiadások szövege ettől természetesen számos helyen különbözik. A latin szöveg eltérései között sok olyan van, amely eltűnik a fordítás során (főként szórendi változatok és egyszerűbb szócserék hasonló jelentésű szavak között). Más esetekben azonban a magyar fordítás alapján eldönthető, hogy a latin szöveg jellegzetes eltérései közül melyik lehetett a fordító előtt. Ilyen esetekben a Balog fordításának megfelelő 17–18. századi változatot is megadom a jegyzetekben, ezekre mindig figyelmeztet kurziválásuk is.

Tárgyi jegyzeteket a szövegnek általában csak azon pontjaihoz készítettem, ahol az átnézett kiadások egyikében sem található a fordításnak megfelelő latin. Ha a felsoroltak közül bármely latin kiadásban a fordításnak megfeleltethető szöveget találtam, úgy gondoltam, az a Balog előtt fekvő ismeretlen kiadás Balog általi hű fordítását bizonyítja.

Különösen jelentős eltérések vannak a latin kiadásokban a keltezések megadásában, gyakran nyilvánvaló nyomdahibák ismerhetők föl. Általában található azonban a kiadások valamelyikében olyan keltezés, amely megfelel a Balog-féle fordításnak. Ugyanez vonatkozik a Balog szövegében szereplő tulajdonnevekre. Ezekhez is csak akkor készült jegyzet, ha egyik latin kiadás sem írta őket olyan alakban, mint Balog. Így a Balog szövegében olvasható időpontok és nevek természetesen sokszor nem azonosak a ma autentikusnak tekintendő Cicero-szövegben találhatóakkal, de a Cicero–Sturm szöveghagyomány alakulásának részletes vizsgálatát nem tekintettem feladatommak.

Bartók István